

СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОВСТАНСЬКОГО ЗАПІЛЛЯ НА ВОЛИНІ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (друга половина 1943 р.)

Проблема діяльності УПА та ОУН в роки Другої світової війни впродовж останнього десятиріччя стала об'єктом уваги багатьох вітчизняних дослідників. Проте акценти більшості з них в основному зосереджені на вивченні військового, політичного та ідеологічного аспектів українського руху Опору в цілому та Української повстанської армії зокрема. Фактично поза сферою наукових інтересів сучасних дослідників залишилася важлива проблема, пов'язана з діяльністю повстанського запілля*.

Актуальність досліджуваної теми посилюється фактичною відсутністю комплексних праць про діяльність повстанського запілля в цілому та окремих його складових. Більшість дослідників історії українського національно-визвольного руху зосереджують свою увагу на аналізі збройного протистояння між УПА та іншими, ворожими їй сторонами. Вкрай обмаль досліджень, які б окреслювали особливості роботи цивільно-адміністративної влади у повстанському запіллі восени 1943 р., функціонування так званих «повстанських республік» як однієї з його форм, організації джерел матеріально-технічного, фінансово-господарського, кадрового постачання Української повстанської армії тощо.

Оскільки досліджувана проблема досі не стала самостійним об'єктом наукового інтересу вчених-істориків, то в сучасній історіографії практично немає робіт, безпосередньо присвячених характеристиці повстанського запілля. Проте можна виділити значний масив різнопланової літератури (наукової, науково-публіцистичної, художньої, довідкової тощо), автори якої опосередковано торкаються даної проблематики. Серед найбільш відомих — монографії А. Боляновського¹, І. Льюшина², М. Головка³, В. Дзьобака⁴, В. Офіцинського⁵ та ін. У дослідженні В. Офіцинського, зокрема, розглянуто сукупність суспільно-політичних, національно-культурних процесів у галицькому регіоні Західної України за умов нацистської окупації. Автор піднімає і таку контроверсійну проблему, як створення дивізії «Галичина», розглядаючи її в контексті розгортання внутрішньополітичної боротьби у західноукраїнському середовищі. Використанням надзвичайно багатого фактичного матеріалу, широкою джерельною базою відзначаються роботи А. Кентія, Ю. Киричука, А. Русначенка⁶. Харак-

* *Запілля* нами визначається як контрольована УПА територія, на якій вибудовувалася структурована система воєнно-господарського комплексу базисних і похідних функцій місцевого населення як суб'єктів українського повстанського руху.

терною ознакою цих монографічних досліджень є прагнення їх авторів до об'єктивного і неупередженого, максимально комплексного дослідження різноманітних аспектів українського самостійницького руху.

В окрему групу слід виділити роботи тих вчених-істориків, предметом дослідження котрих є проблеми взаємостосунків українського населення краю з представниками інших національностей, які проживали чи тимчасово перебували на території повстанського запілля – В. Деревінського, І. Заславського, Ж. Ковби⁷ та ін.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб розкрити причини творення та особливості функціонування повстанського запілля в другій половині 1943 р., визначити, як впливали зміни військово-політичного характеру на його діяльність.

Характерною особливістю українського національно-визвольного руху другої половини 1943 р. було абсолютне домінування у ньому, з військової точки зору, Української повстанської армії, а з політичної – ОУН(б). Відповідно, ці дві сили безпосередньо впливали на формування суспільно-політичних відносин у північно-західному регіоні України. Зовнішнім виявом такого впливу стала їх участь у процесі створення та організації повноцінного функціонування повстанського запілля. Зокрема, його територіальне окреслення цілком залежало від збройної спроможності УПА. Як правило, умовно-адміністративні межі повстанського запілля збігалися з територією, яка контролювалася відділами повстанської армії. Проте було б методологічно неправильним звужувати сутнісне наповнення даного поняття виключно територіальними рамками.

Головна Команда УПА, проголосивши себе найвищою і єдиною суверенною владою на звільнених землях України⁸, спрямувала свої зусилля на перетворення запілля у повноцінний, реально функціонуючий організм. Ставилося завдання наповнити його новою якістю, що означало перетворення з простого територіального об'єднання у своєрідну протодержаву.

На думку сучасників, необхідність творення запілля повстанського руху, головним чином УПА, була викликана нагальною потребою вирішувати «такі чисто мілітарні завдання, як організація військових відділів, їх озброєння, вишкіл, прохарчування та оборонні дії проти німецьких окупантів, більшовицьких партизанів і поляків, які з ними співпрацювали. В парі з цим виникло питання, як організувати різні сектори громадського життя на звільнених від окупантів теренах, тобто йшлося про здійснення функцій цивільної влади»⁹. Саме це спонукало ГК УПА наприкінці серпня – на початку вересня 1943 р. підготувати низку наказів, що безпосередньо стосувалися як унормування важливих питань військового характеру, так і оптимізації управління адміністративно-господарською та соціально-політичною сферами життя населення північно-західного українського регіону.

1 вересня 1943 р. побачило світ відоме «Розпорядження про встановлення адміністрації на терені України»¹⁰. Цей документ став своєрідною точкою відліку побудови (хай і на теоретичному рівні) нової конструкції влади.

Його поява дає підстави стверджувати, що восени 1943 р. на тій території Волині, яка перебувала під безпосереднім контролем українських повстанців, ГК УПА було зроблено спробу запровадити цивільну владу у формі рад. Остання передбачала встановлення такого політичного устрою, в основі якого лежав би принцип демократичного народовладдя, що мав реалізовуватися через ради як представницькі органи влади.

Основні положення Розпорядження лягли в основу низки подальших документів, підготовлених керівниками окремих військових округів, в яких містилися більш детальні інструкції щодо розбудови адміністративної системи повстанського запілля. Зокрема, 10 жовтня 1943 р. була видана «Інструкція для районних Рад і Управ»¹¹ за підписом Я. Кармелюка, коменданта ВО «Турів» (територія Волинської та півдня Берестейської областей). Український історик І. Патриляк схильний розглядати цей документ як своєрідний виборчий закон, згідно з яким мали відбуватися вибори до низових рад¹².

Кінець літа – початок осені 1943 р. був періодом високої активності українських національно-визвольних сил. Під контролем ГК УПА перебували значні території, перетворені зусиллями повстанців на своєрідні «республіки» з певними ознаками державності. У межах цих територіальних утворень здійснювалися заходи, спрямовані на практичну реалізацію «Розпоряджень ...» Кліма Савура від серпня – вересня 1943 р. Впродовж кількох місяців УПА стала найбільш популярним чинником у житті народних мас Західної України. У ній бачив народ не тільки свого оборонця і месника, але й справжню народну владу. Під охороною збройних відділів УПА українське громадянство відбудовувало та налагоджувало своє життя. Так, у запіллі воєнної округи «Заграва» уже в серпні 1943 р. було «зорганізовано районні управи. Земельні комісії приступили до розподілу землі. Допомогові комітети розпочали свою працю»¹³. Увесь терен Рівненщини був охоплений політично-організаційним апаратом дібраних на відповідні посади людей¹⁴.

Фактично з серпня-вересня 1943 р. на території Волині, яка об'єктивно стала запіллям повстанського руху, активно почав розгортатися процес формування органів української цивільної адміністрації. Проте, зважаючи на реалії військового часу, характер нової влади визначався її ситуативністю і короткотривалістю. Окрім того, вона також не мала чітко окреслених адміністративно-територіальних меж свого поширення, що загалом надавало їй більше ознак напіввідпільної, аніж легальної політичної інституції.

Таким чином, можна зробити висновок, що вересень-жовтень 1943 р. був найбільш активним періодом адміністративно-територіального структурування повстанського запілля на Волині. Згідно з архівними даними, восени 1943 р. «загони УПА тією чи іншою мірою контролювали територію площею до 150 тис км², на якій проживало 15 млн. населення»¹⁵. Саме в цей період ГК УПА розгорнула активну діяльність для встановлення на контрольованих повстанцями територіях української влади у формі відповідних структурних підрозділів цивільної адміністрації.

Але реально українську присутність на теренах повстанського запілля демонстрували не стільки органи цивільної української адміністрації, скільки організаційна мережа ОУН(б). Підтвердженням цієї тези слугує інформація, зафіксована у текстах вищезгадуваних документів, автори яких чітко виокремлюють «працю організаційної сітки» та роботу «районних і сільських Управ»¹⁶. Причому діяльність як одних, так і інших велась у державотворчому руслі. В архівних матеріалах повстанського підпілля нами не виявлено посилань на роботу української цивільної адміністрації в період після 1943 року. Єдиним легітимним представником української влади у повстанському запіллі виступає ОУН(б), організаційна мережа якої «накладалася» на нього. Адміністративно-територіальний поділ запілля, введений уже згадуваним нами «Розпорядженням ...» К. Савура, практично не використовувався, натомість повсюдно застосовувався оунівський. Це дає підстави стверджувати, що повстанське підпілля в особі ОУН(б) виступало організаційно-політичним ядром повстанського запілля і, починаючи з другої половини 1943 р., було ініціатором проведення всіх заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного функціонування його структурних елементів.

Рівень функціональної ефективності повстанського запілля перебував у безпосередній залежності від ступеня потенційної спроможності його соціальної складової. Останній же, в свою чергу, залежав, від низки чинників, причому, як показує практика, не тільки об'єктивного характеру (наприклад, загального рівня життя населення), але й суб'єктивного, як от: рівня довіри до влади, системи соціального захисту тощо. Оскільки більшість мешканців волинського краю становили селяни, то, щоб завоювати їх симпатії, повстанське керівництво мусило чітко та виразно озвучити своє бачення вирішення аграрного питання, яке для селянина споконвіку було найголовнішим. Це, на нашу думку, і було однією з головних причин ініціювання ГК УПА земельної реформи з передачею наділів у приватну власність.

Приватна власність на землю та право українських селян володіти нею проголошувалися «Розпорядженням в земляній справі Головної Команди Української Повстанчої Армії», підписаним командиром УПА Климом Савуром 15 серпня 1943 р.¹⁷. Відповідальність за виконання «Розпорядження ...» покладалася на «місцеві громадські управи, затверджені УПА, і земельні комісії, вибрані громадськими зборами». Пункт 8 «Розпорядження ...» вказував на недопустимість того, щоб «земля ... лежала облогом», «вона має бути вся оброблена і засіяна. Про це подбають господарські управи, які за свою діяльність відповідають перед УПА». Наказом ч. 7 від 27 серпня 1943 р. було визначено крайній термін завершення кампанії розподілу землі. «Всі землі колгоспні, фільварочні, залишені поляками мусять бути до 30 вересня 1943 р. розподілені, поорані і засіяні. 30.09.1943 р. зложити акти розподілу землі поміж селян до затвердження через УПА», — підкреслювалося в документі¹⁸.

Впродовж останньої декади серпня на теренах, контрольованих ГК УПА, поширювалися інструкції щодо впровадження основних положень «Розпорядження ...» в життя. Загальне керівництво процесом реалізації земельної реформи

на практиці покладалося на українську цивільну владу. У тих же селах, де ще не відбулися вибори до місцевих органів влади (таких була переважна більшість), керівництво процесом реалізації положень аграрної реформи покладалося на відповідні організаційні ланки оунівської сітки.

Зауважимо, що процедура розподілу землі мала максимально офіційний характер, адже кожен селянин отримував відповідний документ встановленого взірця – Акт наділу землі, який давав право на володіння земельною ділянкою. Зважаючи на тогочасні реалії військового періоду, повною мірою втілити в життя аграрну реформу не було змоги. Але спроба її проведення мала важливе значення для формування позитивної громадської думки.

Загалом, оунівське підпілля та УПА докладали максимум зусиль для того, щоб населення краю на морально-психологічному рівні сприймало їх як «свою владу», надійного захисника від свавілля жорстоких окупантів. Формування та збереження у свідомості волинського українця образу захисника-повстанця було одним із головних завдань керівництва УПА. Примусити селян силовими методами не виконувати розпоряджень окупаційної влади або не співпрацювати з радянськими партизанами видавалося нереальним. Тому командирам, комендантам, політкерівникам УПА вказувалося на необхідність «зв'язати УПА якнайтісніше з українським громадянством, наголошуючи на тому, що в УПА наші сини, батьки, чоловіки, доньки, жінки. З УПА чинно співпрацює цілий народ»¹⁹.

Паралельно зі структуризацією повстанського запілля проводилася робота в напрямку організації та налагодження на звільнених від ворога територіях шкільництва. Не маючи змоги у період ворожої окупації українських земель реалізувати в практичній площині основні положення своєї освітньої політики, бандерівці значну увагу приділяли налагодженню просвітницької роботи та пошуку альтернативних шляхів організації шкільництва, зокрема самоосвітньому руху. Із налагодженням шкільної освіти створювалася реальна можливість сприяння вихованню молодого покоління як громадян-патріотів української держави.

27 серпня 1943 р. було оприлюднено наказ ч. 7 за підписами шефа політичного штабу Романа Галини та командира УПА Кліма Савура, у пункті 3 якого йшлося про «введення загального навчання шкільної молоді». Документ зобов'язував місцеве керівництво повстанського запілля «отворити: а) народні школи; б) середні школи; в) фахові школи. В теренах Волині і Полісся звернути увагу на сільсько-господарчі школи. Піднести рівень сільської господарки згаданих теренів»²⁰. Усі школи повинні були відкритися до 30 вересня 1943 року. Тобто на підготовку до навчального року виділявся 1 місяць.

Адміністративні та господарські справи повстанському керівництву доводилося вирішувати в умовах боротьби з німецькими окупантами. Жнивна кампанія 1943 р. перетворилась у своєрідну боротьбу за хліб. Наскільки актуальною та важливою була ця проблема, засвідчують архівні документи того періоду: листівки, звіти, інформаційні повідомлення тощо, які характеризують її хід.

Згідно з інформацією повстанського підпілля, «на початку і аж до половини серпня цього року (1943 р. – *Авт.*) німці звернули свою увагу на жнива, і де тільки можна було, старалися захопити з поля якнайбільше збіжжя», «хочуть за всяку ціну взяти дещо нашого хліба і своїми терористичними нальотами спаралізувати український визвольний рух і улегшити собі (до певної міри) відступ»²¹.

Для успішного досягнення своєї мети окупаційна влада подекуди застосовувала політику не тільки «батога», але й «пряника». Як вказують тогочасні оунівські документи, «німаки для стягнення контингенту ... на всі способи підходять до селян, щоби тільки стягнути контингент, та щоби їх боялися»²². Подекуди застосовувалася практика преміювання селян за високопродуктивну працю та за вчасне сплатення податків. Як наочну ілюстрацію до сказаного наведемо задокументований випадок: «2 вересня 1943 року до Шумська привезла одна жінка з Кордишева контингент збіжжя. До неї вийшов лядвїрт, поцілував її, дав 2 кг солі, кілька пачок сірників та ще деякі дрібниці. Ми, каже, всіх так будемо приймати, що вестимуть контингент»²³. Наведені приклади дають підстави стверджувати, що для реалізації основних завдань у економічній сфері окупанти змушені були вдаватися навіть до використання засобів матеріального стимулювання праці селян, тобто, за визначенням О. Потильчака, політики «соціального маневрування»²⁴.

Щодо об'єму визначеного окупаційною владою контингенту, то, наприклад, у Луцькій окрузі він складав «49,5 т збіжжя. Крім того, назначено контингент сіна по 50 кг з га і городини – 20 кг з га. Щоб успішно стягнути контингент, видають купони, за які можна купити деякі речі першої потреби. Приміром, за доставлене 100 кг збіжжя – 100 купонів, що рівняються закупіві 1 кг цукру, або 2 кг солі, чи 100 папіросів; за 1 яйце – 7 папіросів ...»²⁵. Селяни Рівненщини змушені були сплачувати німецькій владі такі податки: «1 подушний від 16 років – 10 руб з людини; 2 сільськогосподарський – 300 руб і більше; 3 за собак – 225 руб; 4 за випас худоби в лісі – 150 руб; 5 штраф за випас худоби у лісі — 50 руб;... 10 хліба з га – 180 кг; 11 м'яса – 100 кг і більше; яєць — 100 штук з курки; 13 – молока – 650 л з корови і т. д.»²⁶.

З метою завадити окупантам здійснювати економічний грабунок селянства члени оунівського підпілля ініціювали проведення пропагандивної акції, в ході якої агітували селян не здавати контингенти, саботувати жнивну кампанію тощо. Німці ж усю відповідальність за нездачу визначених поставок покладали на мешканців сіл та містечок. Ті «громадські господарства, хліборобські союзи, які недостатньо охороняли свій врожай від партизан, карались гітлерівцями адміністративними засобами і були примушені покривати витрати. Чим важчі і частіші були збитки, тим суворіші були покарання, яким підлягало все селянське товариство»²⁷. Така поведінка гітлерівців була цілком зрозумілою і слугувала одним із методів досягнення основної мети окупаційної влади – забезпечення Німеччини продовольством за рахунок нещадної експлуатації населення завойованих територій.

У цій ситуації перед оунівським підпіллям постало досить складне і відповідальне завдання: створення більш-менш безпечних умов для життя в заплілі та зведення до мінімуму його економічного пограбування, інакше повстанський рух в цілому та УПА, зокрема, втратили б джерело поповнення своїх сил. Архівні матеріали рясніють повідомленнями про збройні сутички окремих загонів УПА, боївок самооборони заплілля з німецькими підрозділами: «28.08.1943 р. група німців, поляків і мадярів напала на село Крупець Радивилівського району, спалили 60 господарств. При тому вбито 8 людей, 2-х ранено, а 6 забрали з собою. У відплату за це боївка 29.08. зробили в с. Крупці на асфальті засідку на німців. Було спалено 2 машини, третю забрано цілою. Вбито 3-х німців ...»²⁸; «3.11. проведено акцію на Мізоч. Здобуто 1063 ц цукру і багато різного майна. Роззброєно і взято в полон 190 шуцманів ... Вбито 10 німаків ...»²⁹; дня 13.12. під час німецької акції на села Ляхів і Малин було влаштовано засідки. Принагідно спалено розвідувальний літак, що невдало приземлившись, загруз у болоті»³⁰ тощо. У цілому, за підрахунками Л. Шанківського, «в жовтні-листопаді 1943 р. УПА провела 47 боїв з німцями, СКВ мали тоді 125 боїв. Німецькі втрати становили 1500 осіб убитими і пораненими, втрати УПА (без СКВ) – 414 стрільців»³¹.

Український антиокупаційний рух Опору мав вияв не лише у формі збройної боротьби, але й у розгортанні агітаційно-пропагандистської кампанії. Силою друкованого слова оунівці намагалися переконати місцевого селянина у необхідності підтримки «свої армії», яка допоможе йому стати господарем на власній землі, позбавить від необхідності працювати на окупанта. Виходячи саме з таких позицій, вони закликали «змобілізувати ціле громадянство до вимолочення та заховання зерна та інших сільськогосподарських продуктів».

Таким чином, німецька окупаційна влада становила одну із найбільш потужних мілітарних сил, якій протистояв український національно-визвольний рух в означуваний нами період. Її каральні органи тероризували повстанське заплілля, послаблюючи його економічні і фізичні сили. У цій ситуації основне завдання УПА та націоналістичного підпілля полягало в тому, щоб захистити українське населення від фізичного винищення.

Керівництво повстанського заплілля, розбудовуючи впродовж вересня – жовтня 1943 р. його структуру, змушене було враховувати інтереси представників тих націй, які проживали поруч з українцями, тим більше, що від їх ставлення до УПА та повстанського заплілля залежали політичні та військові позиції українського повстанського руху в цілому.

Національний склад повстанського заплілля північно-західних земель України в другій половині 1943 р. вирізнявся своєю строкатістю. Так, згідно з оунівськими даними, станом на 18 вересня 1943 р. в Сарненському надрайоні «національних меншостей нараховувалося: поляків около 50000 (скупчуються в тих пунктах, де є німці, а частина в червоній партизанці), руських около 5000, білорусів около 3000»³². В районі Костопільщини за жовтень того ж року «загальний стан населення складав — 34375 осіб, в тому числі українців 32307, поляків 1294, руських 500, білорусів 7, чехів 27, німців 30, жидів 5 і ін. 700». Характери-

зуючи ставлення представників національних меншин до українського повстанського руху, автор повідомлення визначив його як «посереднє, крім поляків та німаків»³³.

Найбільшою лояльністю та толерантністю відзначалися українсько-чеські відносини, особливо в районах південної Волині, де досить значним був відсоток чеського населення. Часто-густо вони не тільки співчували українському рухові, але й надавали йому матеріальну підтримку. На думку чеського дослідника Іжі Гофмана «волинські чехи ні в якому разі не бажали втручатися в національні суперечності на Волині, однак окремі з них (до десятка осіб) були і серед вояків УПА»³⁴. Автори тогочасних бандерівських звітів підкреслювали, що чехи дуже радо допомагали і з бажанням виконували всі обов'язки, які наклалися на них по господарській ділянці. Таким чином, можна стверджувати, що в особі чеської національної меншини українське населення волинського краю вбачало, якщо не союзників, то, принаймні, лояльних сусідів. Як справедливо зазначає польський дослідник Г. Мотика, попри існування певного тертя у стосунках між чеським і українським населенням Волині, «ні про яку війну між УПА і чехами не йшлося»³⁵. Такої ж думки дотримується український історик О. Лавер, який стверджує, що «в той час (1943–1944 рр.) на Волині проживало понад 33 тис. чехів, проте протистояння між чехами та українцями не було»³⁶.

Далеко не такими дружніми та рівними, як з чехами, були стосунки з представниками інших національностей, що мешкали на контрольованих українськими повстанцями територіях. Відверто ворожим було ставлення не тільки до німців, але й до поляків та угорців. Значною мірою така позиція українців була зумовлена «ворожими діями німчаків, ляхів та мадярів, ворожі дії яких під кінець цього місяця (жовтень 1943 р.) посилювалися». Щодо решти неукраїнського населення, або «нацменів» (так їх називала бандерівська пропаганда), то у кількісному відношенні їх було небагато, вони не виступали проти українців і тому не склали жодної загрози національно-визвольному рухові.

Даючи загальну характеристику особливостям становлення та функціонування повстанського запілля, відзначимо, що генеруючим суб'єктом цього процесу виступала ОУН(б). Саме її організаційна сітка лягла в основу його структурної побудови. У початковий період становлення повстанського запілля (серпень-вересень 1943 р.) ГК УПА на офіційному рівні задекларувала своє монопольне право на управління територіями у ролі єдиного представника найвищої української влади. Від її імені на місцевому рівні створювалися органи цивільної адміністрації. Проте в жорстких умовах військового часу втілити в життя демократичні принципи побудови основ нового ладу (наприклад, формування органів місцевого самоврядування шляхом демократичних виборів, а не призначення зверху) не видавалося за можливе, тому ініціативу організації тилового забезпечення повстанської армії з кінця 1943 р. повністю перебрала на себе ОУН(б). Відсутність легально узаконених методів впливу (в тому числі і силового характеру) на місцеве населення з метою організації матеріально-технічної, кадрової тощо допомоги УПА спонукала повстанське керівництво до ак-

тивних дій у напрямку налагодження функціонування різних сфер державного життя. Найбільшою мірою це було реалізовано через спробу впровадження основних положень аграрної реформи та налагодження шкільництва. Впродовж вказаного періоду повстанське запілля виступало об'єктом переплетення інтересів різних, як правило, антагоністичних військово-політичних чинників, у тому числі і в особі німецьких окупантів. Боротьба з ними стала одним із важливих напрямків діяльності УПА в 1943 р.

¹ *Боляновський А.* Дивізія «Галичина». Історія. – Львів, 2000. – 527 с.

² *Гльюшин І.* ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів) / НАН України. Інститут історії України. – К., 2000. – 198 с.

³ *Головко М.Л.* Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни 1939–1945 рр. – К., 2004. – 704 с.

⁴ *Дзьобак В.* Конфлікти в ОУН (Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941–1944 рр.). – К., 2005. – 266 с.

⁵ *Офіцінський В. А.* Дистрикт Галичина (1941–1944). Історико-політичний нарис. – Ужгород, 2001.

⁶ *Кентій А.* Українська Повстанська Армія. – 1942–1943 рр. – К., 1999. – 287 с.; *Киричук Ю.* Український національний рух 40-50-років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003; *Русначенко А.* Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. – К., 2002. – 519 с.

⁷ *Деревінський В.* Політична діяльність української повстанської армії (етнонаціональний аспект) // Воєнна історія. – № 5–6. – 2002.; *Заславський І.* Волинські чехи: маловідомі сторінки історії // Вітчизна. – 1998. – № 9–10. – С. 148–149.; *Ковба Ж.* Людяність в безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – К., 2000.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833, оп. 1, спр. 48, арк. 1.

¹ *Прокоп М.* УГВР з перспективи сорокаліття (думки про минуле, сучасне і майбутнє) // Напередодні незалежної України. – Нью-Йорк - Париж - Сидней - Торонто - Львів, 1993. – С. 266.

⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 48, арк. 15.

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 57, оп. 4, спр. 535, арк. 129.

¹¹ *Патриляк І.* Спроби створення ОУН(б) та УПА української цивільної адміністрації (1941–1943 роки) // Українська Повстанська Армія – феномен національної історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 68.

¹² Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – Київ, Торонто, 1999. – С. 245.

¹³ ЦДАВО України. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 91, арк. 73.

¹⁴ Літопис УПА. Нова серія.. – Т. 3. – Київ, Торонто, 2001. – С. 19.

¹⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – Київ, Торонто, 1999. – С. 244.

- ¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 48, арк. 1.
- ¹⁷ ЦДАВО України. – Арк. 7.
- ¹⁸ ЦДАВО України. – Арк. 2.
- ¹⁹ ЦДАВО України. – Арк. 10.
- ²⁰ ЦДАВО України. – Спр. 58, арк. 24–29.
- ²¹ ДАРО. – Р-30, оп. 2, спр. 33, арк. 308.
- ²² ЦДАВО України. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 92, арк. 24.
- ²³ *Потильчак О.* «Новий порядок» в окупованій Україні (1941–1944) // Пам'ять століть. – № 1. – 1999. – С. 100.
- ²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 92, арк. 29
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 554, арк. 2.
- ²⁶ *Лаврищук В.І.* До питання про аграрну політику фашистів у західних областях України // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 133.
- ²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 92, арк. 22.
- ²⁸ ДАРО. – Р-30, оп. 2, спр. 32, арк. 116.
- ²⁹ ДАРО. – Р-30, оп. 2, спр. 33, арк. 150
- ³⁰ *Шанковський Л.* Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914–1953. – К, 1991. – С. 46.
- ³¹ ЦДАВО України. – Ф. 3838, оп. 1, спр. 50, арк. 35.
- ³² ДАРО. – Ф. Р-30, оп. 2, спр. 39, арк. 137.
- ³³ *Гофман Іжі.* Чехи на Волині, основні відомості. – Прага, 1998. – С. 31.
- ³⁴ *Мотука G.* Losy Czechów Wołyńskich 1939–1944 // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7. – Ч. I. – С. 212.
- ³⁵ *Лавер О.* Про людські втрати в українсько-польському етнічному конфлікті в роки Другої світової війни // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 9. – К., 2001. – С. 57.